

# DEJINY SLOVENSKEJ FILOZOFIE A KATEGÓRIA PROTIREČENIA

ELENA VÁROSSOVÁ, Ústav filozofie a sociológie SAV

VÁROSSOVÁ, E.: The History of Slovak Philosophy and the Category of Contradiction. *Filozofia* 33, 1978, No 3, p. 327—333

The author presents the question of several relevant distinctions of the category of dialectical contradiction in the history of Marxist philosophy (contradiction as an objective source of development of the historical-philosophical process and as a subjective category of cognition, the qualitative discrimination of the levels of contradictions, the distinct grade of their substantiality, the contradictions between individual directions, opinions and notions and inside each individual direction, thinker, notion.) She applies these distinctions upon the research of the development of philosophy in Slovakia up to the 19th century, she is namely concentrated upon following the contradictions within the frame of the ascending phase of the forming of the bourgeois world outlook. She points out how in the prevailing type of idealistic thinking the materialist elements and tendencies were rising and developing, how reason had to fight with superstition, science with theology, experience with speculation, metaphysics with dialectics, humanism with objectivism, etc. The process of "materialization of idealism" (Engels' term) is illustrated upon the concrete example of the development of philosophical thinking in Slovakia from the theist standpoint, via deism to philosophical monism and pantheism as the limiting point of the possibilities of idealistic pre-Marxist philosophy.

V súvislosti s témou nášho sympózia nastoľuje sa potreba viacerých dištinkcií. Predovšetkým sa mi zdá dôležité, aby sme rozlišovali medzi dialektickým protirečením ako *objektívnou* zákonitosťou tvoriacou najhlbší vývinový zdroj samého historicko-filozofického procesu a protirečením ako kategóriou *subjektívnej* dialektiky, ktorá je výsledkom istého stupňa vývinu poznania a slúži spätne ako metodologický nástroj na prehlbovanie teórie i praxe historického vývinu filozofie. Dôležité je ďalej rozlišovať protirečenia nielen *medzi* jednotlivými filozofickými smermi, názormi, pojmami, ale aj protirečenia *vnútri* každého jednotlivého smeru, disciplíny, mysliteľa i pojmu, pričom oboje treba odlišovať od jednoduchej názorovej *rozdielnosti*, polarity či antinomickosti, existujúcej medzi nimi i vo vnútri nich. Napokon treba brať do úvahy kvalitatívnu odstupňovanosť *úrovní* protirečení, rozličný stupeň ich podstatnosti a všeobecnosti, ako aj ich vzájomné súvislosti a prepojenosti.

Na ilustráciu týchto rôznych významov protirečenia chcem uviesť niekoľko príkladov získaných z výskumu starších dejín filozofie na Slovensku, ktorým som sa najviac venovala.

Marxistické dejiny filozofie, ako každá historická veda opierajúca sa o dialektický a historický materializmus, skúmajú svoj predmet ako dialektický proces, ktorého špecifický historický pohyb je dôsledkom jednak vnútorných, jednak vonkajších protirečivých tendencií a pod-

mienok podstatne určujúcich samu filozofiu. Inými slovami, dejiny filozofie skúmajú na jednej strane *svojbytný vývin* filozofie ako protirečivú totalitu, teda vznik, diferenciáciu a vývin jej problémov, názorov, kategórií a ich systemizácie. Na druhej strane hlbším a primárnejším predpokladom vzniku filozofie a jej vývinových podôb je spoločenská realita, z ktorej existenčných rozporov vyvierajú a neustále sa stimulujú všetky ideovo-kultúrne nadstavbové útvary. Už od Hegla a v materialistickej podobe od Marxa je známe, že ku vzniku a iniciatívne navodeniu filozofie v jej teoreticko-kategoriálnej podobe sa vyžaduje nielen *objektívne* značne diferencovaná úroveň spoločenského pohybu, ale aj *subjektívna* teoretická schopnosť obnažovať stimulujúce rozpory tohto pohybu. V podmienkach málo rozvinutých a málo dynamických sociálnych štruktúr, v ktorých sa ich rozporné stránky radikálne neosamostatňujú a nevyjavujú, nevyvolávajú sa adekvátne ideové reflexie ani v duchovno-racionálnej sfére, čím sa vznik a rozvoj filozofie v jej podstatnej špecifickosti a jej protirečivom samovývoji oslabuje, až zne-možňuje. Filozofiu vtedy supľujú iné činnosti a ustanovizne.

Pri výskume dejín filozofie na Slovensku takmer až do konca 19. storočia sa stretávame s takouto nezrelosťou spoločenských pomerov, v ktorých chýbalo *účinné prepojenie* existujúcich ekonomicko-výrobných a triedno-politických protirečení s ideovo-kultúrnou nadstavbou. S tým sprostredkovane súvisela aj malá objektívna naliehavosť na konštituovanie sa filozofie ako samostatnej teoretickej poznávaco-pretvárajúcej aktivity, aj nedostatočne silný impulz k navodeniu jedného z jej hlavných pohybových protikladov, ktorým je zápas materializmu a idealizmu. Vývinový pohyb filozofie prebiehal u nás tak, že materialistický pól rozpornej totality filozofie sublimoval buď do pokrokovejších podôb idealizmu, buď do materialistických tendencií vnútri tohto smeru, resp. jeho kategórií a pojmov. [Materializmus tu berieme v jeho sensu stric-to filozofickom význame. Nepokladáme zaň ani živelné presvedčenie ľudí o objektívnej existencii sveta, teda naivne realistické gnozeologické názory, ani objektívno-idealistické stanovisko, v ktorom je naoko často mnoho „materialistického“.]

Z uvedeného vyplýva, že kategória protirečenia nám pomáha získať veľmi užitočný nástroj pre pochopenie charakteru a vývinovej cesty filozofie na Slovensku.

1. Prihliadajúc na prepojenosť *kvalitatívne rozličných úrovní protirečení*, dialektiky spoločenského a filozofického vývinu, vieme odhaliť hlbinnú príčinu, prečo filozofia u nás mala prevažne nesamostatný, od-borne málo vyhranený charakter, prečo sa ťažko vymaňovala z pod-ručia teológie a náboženskej ideológie a zachovávala si vcelku idealis-tické formy [v minulosti sa tieto črty neraz pripisovali na vrub osobit-nosti „ducha národa“, náboženskosti slovenskej spoločnosti, jej psychic-kej uspôsobenosti atď.].

2. Odhaľujúc *protirečenia v samých javoch*, sme schopní preniknúť

pod ich povrch a nájsť aj za idealistickým priečelím obsahovo rozličné formy a významy filozofie na Slovensku, vidieť mnohé progresívne, až revolučné momenty a tendencie, často priamo negujúce idealizmus a umožňujúce v jeho rámci neodškriepiteľný ideový a kultúrny pokrok u nás.

Uvediem niekoľko konkrétnych príkladov.

Po období feudalizmu, ktoré Slovensko prežívalo v rámci Uhorska po celé stáročia bez podstatných ekonomicko-štruktúrnych premien a revolučných politických pohybov, priniesol už počiatočný nástup meštianskej triedy v *humanizme a reformácii* prudký pohyb. V oblasti filozofie sa prebúdza nielen záujem o jej vlastnú odbornú problematiku, ale vzápätí sa aktivizuje aj jej vnútorná pohybová rozpornosť, a to v podobe boja novovekých filozofických náhľadov proti starým stredovekým autoritám. Prví, skutočne výrazní predstavitelia týchto filozofických úsílí na Slovensku, reformační prešovskí filozofi Ján Bayer a Izák Caban, nastoľujú vo svojich prácach jedným dychom rad centrálnych otázok teórie poznania, logiky, metodológie, prírodnej filozofie spolu s otvorenou kritikou scholastiky, stredovekého aristotelizmu a špekulatívnej metafyziky. Pritom sami nedospeli k jednoznačnému a explicitnému materializmu. Mnohé ich dišputácie sú napísané v duchu protestantskej melanchtonovskej scholastiky a ani o ich najlepších prácach (Bayarovom *Svetle myslenia* a *Bráne prírody* a Cabanovej *Existencii atómov*) nemožno povedať, že v základnej filozofickej otázke prekračujú idealizmus a kresťanský svetonázor.

Jednako ich idealizmus je po teoretickej stránke v protiklade s predchádzajúcou teologickou formou filozofie a sám v sebe obsahuje protirečenie: pól názorov smerujúcich k vede a materialistickému stanovisku a pól názorov poplatný ešte nábožensko-idealistickej pozícii. Za predmet filozofie považujú jednoznačne poznanie prírody, za prameň poznania skúsenosť a za cieľ poznania využitie prírody v prospech zlepšenia stavu človeka a spoločnosti. Bayer opiera svoje argumentovanie o baconizmus, induktívnu logiku a poznatky súdobých prírodných vied, Caban sa k materializmu blíži cez teóriu o atómovej skladbe hmoty. Vo vzťahu k ich scholastickým predchodcom, ako aj iným idealistickým súbežníkom nejde iba o názorovú rozdielnosť (jasne to dokazuje polemika Izáka Cabana s jeho kolegom Eliášom Ladiverom), ale aj o dialektickú protikladnosť, vyjadrujúcu kvalitatívne vyššiu úroveň idealizmu v dielach prešovských filozofov. Synchronne, v ich vlastnom myslení je protirečenie základom ďalšej diferenciácie a vývinu filozofie u nás, ktorá bola schopná negovať vlastné, už prekonané názory, smerovať k adekvátnejšiemu až materialistickému poznaniu a zaistovať tak aj svoju pokrokovú funkciu v spoločenskej praxi.

Ďalší vývin filozofie na Slovensku neprebíhal, žiaľ, prehlbovaním už jestvujúcich protirečení v rámci idealizmu a narastaním jeho progresívneho pólu, materialistických tendencií. Retardáciu jej vývinu deter-

minovali negatívne opäť spoločensko-historické osudy Slovenska v období *protireformácie a refeudalizácie*, ktorá prudko zasiahla naše územie už v polovici 17. stor. a pôsobila zhubne aj na vývoj v 18. stor. Paradoxnosť tohto obdobia ukazuje skutočnosť, že na území Slovenska vznikli dve univerzity (Trnavská 1635, Košická 1657), ktoré pôsobili takmer poldruha storočia, na ktorých prednášalo množstvo profesorov filozofie, pestovali sa všetky jej disciplíny (logika, gnozeológia, metodológia) a vydávali sa mnohé knihy, no vo filozofii neexistoval takmer nijaký pohyb. Filozofia spiatočnícky obhajovala starý teologický svetonázor, deduktívnu scholastickú metódu a hierarchiu hodnôt zodpovedajúcu nehybným konzervatívnym spoločenským silám.

Skryté protirečenie nahľodávalo však aj tento rigidný idealizmus: v prírodnej filozofii nemohli sa už niektorí trnavskí filozofi vyhnúť mechanistickej teórii, myšlienke prirodzeného výkladu prírodných javov, v gnozeológii naivný scholastický realizmus a mystický špekulatívizmus ustupoval už evidentne aj empirizmu a kriticismu modernej proveniencie (Locke, Kant), v etike možno badať vplyv deizmu, prenikajúci do ich myslenia spolu s prírodnou filozofiou Newtona. No práve na príklade týchto filozofov možno ilustrovať aj spomenutú dištinkciu medzi kategóriou hlbinného protirečenia a jednoduchšej názorovej rozdielnosti, antinomickosti či teoretickej nekonzistentnosti. Prešovskí filozofi, stimulovaní silným sociálno-politickým vplyvom reformácie, boli schopní obnažiť aj vo filozofii principiálne ideové protirečenia, zodpovedajúce narastajúcemu rozporu črtajúcej sa buržoáznej a odumierajúcej feudálnej nadstavby aj u nás. Naproti tomu filozofia na trnavskej a košickej univerzite — keďže išlo o ideové ohniská refeudalizácie — obsahovala protirečenia iba v takom stupni, v akom do nej živelné prenikli rozpory nezadržateľného vývinu v európskom myslení; protirečenia v nej boli latentné, skryté, prenikali do nej proti vôli autorov. Navonok sa tento stav prejavoval často názorovou nekonzistentnosťou, antinomickosťou, až zmätenosťou: nielen rozliční autori a v rozličných dielach, ale aj jeden a ten istý mysliteľ a v jednej a tej istej práci kládli vedľa seba názory opierajúce sa raz o bibliu a teológiu, inokedy o vedu a vedeckú teóriu, raz argumentovali vierou a zjavením, inokedy rozumom a skúsenosťou.

V protirečivom vzťahu stojí filozofia trnavských filozofov aj k filozofii osvietenstva, čo možno názorne ilustrovať na príklade deizmu: kým tamtí ho ešte odmietali v mene ortodoxného teizmu, v osvietenstve sa stal deizmus ústredným nervom a osnovou závažných filozofických pokrokov. Zjavne sa, pravda, ani osvietenci s idealizmom a náboženstvom nerozišli. Naopak, chceli ho len očistiť od stredovekých nánosov, rozumovou interpretáciou dostať ho na vyššiu úroveň a takto „upravený“ postaviť proti materializmu, ktorého sa aj oni najmä po francúzskej revolúcii zásadne stránili. Deistická „obroda“ náboženstva a filozofického myslenia znamená však v slovenskom, vcelku idealistickom osvie-

tenstve krajný pól výkyvu k materializmu a ateizmu. Známe je, že Engels hovoril o deizme ako forme materializmu alebo deistickej forme materializmu a filozof francúzskej reštavrácie de Bonald charakterizuje deistov výstižne ako ľudí, ktorí sa ešte nestihli stať ateistami. Pre otvorené prijatie materializmu a ateizmu nebola ešte v našich nerozvinutých podmienkach vhodná situácia. Nebolo možné úplne sa rozísť s myšlienkou svetu transcendentného boha-stvoriteľa. Bolo však možné vziať mu ďalšiu vládu nad svetom, ktorý riadia prírodné zákonitosti a za ktorého ďalšie osudy je zodpovedný človek. Tým sa nielen pojem boha, ale aj oporné body celého myslenia v našom osvietenstve značne zmaterializovali a odidealizovali.

Proces prehlbovania vnútorných protirečení idealizmu alebo s Engelsom povedané, „*napĺňanie idealistických systémov materialistickým obsahom*“ dosiahol v určitom smere svoj vrchol v nasledujúcom období u slovenských heglorcov-štúrcorcov. Podobne ako upozorňuje Engels na príčiny tohto javu v európskych idealistických systémoch od Descarta po Hegla, aj na Slovensku bol hnacou silou tohto procesu predovšetkým zintenzívňujúci sa rozporný pohyb v rámci feudálnej ekonomickej infraštruktúry a otvorený nástup kapitalistických výrobných vzťahov. Kým slovenskí osvietenci ešte kompromisnícky taktizovali s feudálnym režimom a nevystupovali v úlohe uvedomelých buržoáznych ideológov, heglorci-štúrcorci sa cieľavedome stotožnili s historickou úlohou buržoáznej spoločenskej premeny a vzali na seba aj potreby národného obrodenia. Vďaka tomuto aktívne pretváraciemu vzťahu k skutočnosti, podmienenému už objektívnou ekonomicko-triednou situáciou v predvečer buržoáznej revolúcie a teoreticky štúdiom Heglovej filozofie, stretávame sa u nich s kategóriou protirečenia nielen v objektívnom, ale i subjektívnom význame.

*Objektívne* tak, že rozpory predchádzajúceho vývinu vyúsťujú v ich názore do teoreticky limitného bodu možností idealistického myslenia — do monistického stanoviska. V ňom sa v istom zmysle potenciálne neguje idealizmus a ruší starý teistický, ale aj deistický vzťah boh—svet: absolútna idea, podľa Štúra neúplne vyjadrený boh, nie je transcendentná svetovému daniu, ale je s ním dialekticky totožná. Bez vtelenia sa do sveta, prírody, dejín, človeka nebolo by v skutočnosti boha, zostal by v stave nebytia. Idealistické pojmy nahrádzajú v tomto myslení konkrétne procesy a dialektika bytia sa stáva predpokladom dialektiky poznania.

V *subjektívnom* význame uplatňujú všetci slovenskí heglorci — analogicky ako ich nemecký učiteľ — kategóriu protirečenia v úlohe logického a metodologického poznávacieho nástroja: v každom konkrétnom jave odhaľujú protirečenia ako jeho vývinový zdroj, vďaka ktorému všetko na svete prebieha ako proces, jednotný a súčasne diferencovaný, večne identický a stále sa tvoriaci, inovujúci. Ba protestujú aj proti Heglovi, že nedialekticky ukončil dejiny svojím systémom a svo-



jou epochou; sami posúvajú tento proces pragmaticky ďalej o slovenskú epochu, slovenské umenie a vedu, ktoré majú vyšším a dokonalejším spôsobom riešiť predchádzajúce protirečenia.

Slovenské heglovstvo napriek svojej absolútne idealistickej základni je teda takisto ako predchádzajúce idealistické smery vnútorne *protirečivé*. Obsahuje mnoho materialistických a revolučných momentov, ktoré zrodili aj veľmi konkrétne a epochálne činy v spoločenskej a národnooslobodzovacej praxi v polovici minulého storočia. Súčasne je to *jediný smer*, ktorý pred marxizmom pozná teoretický význam dialektiky s jej ústrednou kategóriou, protirečením.

Záverom: Upozornila som v krátkosti na viacnásobnú metodologickú dôležitosť kategórie protirečenia pre spracovanie dejín slovenskej filozofie. Sústredila som sa najmä na analýzu protirečení vnútri jednotlivých smerov a názorov — v našom prípade idealizmu a niektorých jeho pojmov. Explicitný materializmus sa na Slovensku ujíma až koncom 19. stor. s prenikaním ateizmu a marxistickej filozofie, ale najmä v XX. storočí a s prijatím marxizmu-leninizmu. Týmto momentom sa otvára nová etapa rozvoja filozofie, pre ktorú je už charakteristické antagonistické protirečenie medzi materializmom a rozličnými formami idealizmu.

## ИСТОРИЯ СЛОВАЦКОЙ ФИЛОСОФИИ И КАТЕГОРИИ ПРОТИВОРЕЧИЯ

Элена Варошова

Автор выдвигает вопрос о многих смысловых различиях категории диалектического противоречия в истории марксистской философии (противоречие как объективный источник развития историко-философского процесса и как субъективная категория познания, распределение уровней противоречий в зависимости от качества, различная ступень их существенности, противоречия между отдельными направлениями, взглядами и понятиями, а также внутри каждого отдельного направления, мыслителя, понятия). Данные различия рассматриваются применительно к исследованию развития философии в Словакии до 19 в., автор сосредоточивает внимание главным образом на анализе противоречий в рамках восходящей фазы формирования буржуазного мировоззрения. Она показывает, как в преобладающем типе идеалистического мышления возникали и развивались материалистические элементы и тенденции, как боролись разум с суеверием, наука с теологией, опыт с умозрительностью, метафизика с диалектикой, гуманизм с объективизмом и т. п. Процесс „материализации идеализма“ (термин Энгельса) автор иллюстрирует на конкретном примере развития философской мысли в Словакии от теистической позиции через деизм к философскому монизму и пантеизму как к предельной точке возможностей идеалистической домарксистской философии.

Elena V á r o s s o v á

Die Verfasserin wirft nach mehreren Bedeutungsunterscheidungen die Frage nach der Kategorie des dialektischen Widerspruchs in der Geschichte der marxistischen Philosophie auf (Widerspruch als objective Quelle der Entfaltung des historisch-philosophischen Prozesses und als subjektive Kategorie der Erkenntnis, die qualitativ abgestuften Ebenen der Widersprüche, die unterschiedliche Stufe ihrer Wesentlichkeit, Widersprüche zwischen Richtungen, Anschauungen und Begriffen und auch in jeder einzelnen Richtung, in jedem einzelnen Deker, in jedem Begriff). Diese Unterscheidungen wendet die Verfasserin der vorliegenden Studie auf die Untersuchung der Entwicklung der Philosophie in der Slowakei bis zum 19. Jahrhundert an, wobei sie insbesondere die Widersprüche im Rahmen der aufsteigenden Phase der Bildung einer bürgerlichen Weltanschauung beobachtet. Sie zeigt, wie im vorherrschenden Typus eines idealistischen Denkens materialistische Elemente und Tendenzen entstanden und sich weiterentwickelten, wie die Vernunft mit dem Aberglauben kämpfte, die Wissenschaft mit der Theologie, die Erfahrung mit der Spekulation, Metaphysik mit der Dialektik, Humanismus mit dem Objektivismus u. Ä. Der Prozess der „Materialisierung des Idealismus“, wie es Engels ausdrückte, wird am konkreten Beispiel der Entwicklung des philosophischen Denkens in der Slowakei veranschaulicht, ausgehend vom theistischen Standpunkt, über den Deismus bis zum philosophischen Monismus und Pantheismus als eines Grenzpunktes der Möglichkeiten der vormarxistischen idealistischen Philosophie.